

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

egyetemi tanár
Tokaj-Hegyalja Egyetem Comenius Intézet
Regionális Történeti és Művelődéskutatói Tanszék
bolvari@unithe.hu

ATHÉN – CAMBRIDGE – HELIKON. SÁROSPATAK ISKOLAVÁROS JELZŐINEK ETIMOLÓGIÁJA

Sárospatak iskolaváros jellege közismert. Nem meglepő tehát, hogy a település – az oktatás magas minőségének érzékeltetésére – az idők során különböző jelzőket kapott. A legismertebb a „Bodrogszati Athén”, amely ebben a formában a 19. század végétől használatos, de eredete Comenius Sárospataki tartózkodásáig nyúlik vissza. A cseh-morva pedagógus az 1650-ben elmondott beköszöntő beszédében az iskolát Rákóczi-Athenaeumnak nevezte, amely kifejezés a későbbi jelzős szerkezet etimológiai előzményének tekinthető. A két világháború között hangsúlyosnak számító „magyar Cambridge” kifejezés elterjedése szorosan összefüggött gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter 1920–30-as évekbeli sárospataki iskolafejlesztési elképzeléseivel, különösen az Angol Internátus létrehozásával. Ettől függetlenül a híres angol iskolavárosra mint követendő példára történő hivatkozás Sárospatakon már a 20. század elején megjelenik. A talán legkevésbé ismert „Hegyalja Helikonja” kifejezés Csokonai Vitéz Mihály költői szóalkotása, a 18–19. század fordulójáról. A kifejezésben érzékelhető az egykori pataki diák poétának a tokaji bor iránti vonzódása is. A közlemény a három jelző kialakulásának történetét, korabeli használatát és mai utóéletét mutatja be.

Kulcsszavak: Sárospatak, Comenius, Klebelsberg, Csokonai

ATHEN – CAMBRIDGE – HELIKON. ETIMOLOGY OF ATTRIBUTES FOR THE SCHOOL TOWN SÁROSPATAK. The character of Sárospatak as a school town is well known. It is therefore not surprising that the settlement has been given different signs over time – to convey the high quality of education. The best known is the “Bodrogszati Athens”, which has been used in this form since the end of the 19th century, but whose origins go back to Comenius’ stay in Sárospatak. In his welcome speech delivered in 1650, the Czech-Moravian teacher called the school Rákóczi-Athenaeum, which term can be considered the etymological antecedent of the later indicative structure. The spread of the term “Hungarian Cambridge”, which was prominent between the two world wars, was closely related to the school development ideas of Count Kunó Klebelsberg, Minister of Culture in the 1920s and 30s, especially the establishment of the English Boarding School. Regardless, references to the famous English school town as an example to be followed appear in Sárospatak already at

Beérkezett 2024. 06. 15.
Közlésre elfogadva 2024. 08. 15.
Copyright GERUNDIUM

the beginning of the 20th century. Perhaps the least known phrase “The Helikon of Hegyalja” is a poetic word creation of Mihály Vitéz Csokonai, from the 18th to the 19th century. The former Sárospatak student poet’s attraction to Tokaj wine can also be sensed in the expression. The announcement presents the history of the development of the three adjectives, their use at the time and their afterlife today.

Keywords: Sárospatak, Comenius, Klebelsberg, Csokonai

Sárospatak iskolaváros jellege közismert. A közel ötszáz éves református kollégiumnak a hazai művelődéstörténetre gyakorolt hatása felbecsülhetetlen jelentőségű, s az 1531-es alapítást megelőző városi-plébániai iskolában is színvonalas oktatás folyt.¹ Nem meglepő tehát, hogy a település – az itt folyó oktatás magas minőségének érzékeltetésére – az idők során olyan jelzőket kapott, mint a „*Bodrogszati Athén*”, a „*magyar Cambridge*” és a „*Hegyalja Helikonja*”. Ez a fajta névadás ismert nyelvi jelenség, mint például Debrecen „*kálvinista Róma*” jelzője. Sárospatak esetében azonban három, egymástól függetlenül keletkezett fogalomról van szó, amely alighanem egyedülálló a hazai neveléstörténetben. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nem az iskola vagy a város nevezte el saját magát, hanem tudomásul vette és idővel használta a mások által megalkotott jelzős szerkezeteket.

Szükséges a közlemény címében szereplő „etimológia” fogalom magyarázata. A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint az etimológia egyrészt a nyelvtudománynak azon ága, amely a szavak eredetével, származásával foglalkozik; tehát szófejtés, szóelemzés. Másrészt jelenti egy bizonyos szó eredetének a magyarázatát.² Írásunkban a kifejezést ez utóbbi értelemben használjuk.

Bodrogszati Athén

A „*Bodrogszati Athén*” kifejezés Comenius sárospataki tartózkodásának idejére utal vissza. Balassa Iván szerint a fogalom kifejezi a tudomány szeretetét, valamint a tanulás és tanítás fontosságát, így kézenfekvő, ha eredetét Johann Amos Comenius 1650. november 24-én elmondott beköszöntő beszédéhez kapcsoljuk.³ Ennek vonatkozó szövegrésze így hangzik:

¹ Vö. *A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. [Anonim szerkesztő: BARCZA József] (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981); DIENES DÉNES és UGRAI JÁNOS, *A Sárospataki Református Kollégium története*. (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013); MÉSZÁROS ISTVÁN, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

² *A magyar nyelv értelmező szótára*, II. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 436.

³ BALASSA IVÁN, *Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században* (Miskolc–Sárospatak: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1994), 32.

„Tehát nem tétovázván tovább, ó ti, e nemzetben s e helyen Isten által felhívott lelkek, már most csináljátok ezt, hogy már ez alkalomkor, már most, már e helyen, már saját magatok által, másra nem várva, kezdjétek meg az Isten e munkáját, az iskoláitok jobbá tételét. Mások előtt pedig ezt a Rákóczi-Athenaeumot, hogy a többieknek példányképül [sic!] legyen, t. i. mint a tehetségek igazi köszörűköve, a műveletlenség maradványainak (ha valami még megvolt belőlük) kiirtása után, a műveltség igazi műhelye, a bölcsesség [sic!] igazi aranybányája, a nyelvek igazi munkaháza.”⁴

Comenius beszédének a „Rákóczi-Athenaeum”-ról szóló mondatát a 20. század elején Sárospatakon olyannyira példaértékűnek tekintették, hogy a fordító Gulyás József – némileg eltérő szóhasználattal – már az 1919-ben megjelent iskolatörténeti áttekintésben közölte: „*más iskolák előtt ezt a Rákóczi-Athenaeumot (állítsátok jobb karba), hogy a többieknek példányképül szolgáljon*”.⁵

A Comenius-idézet eredetét tekintve a kutató gondban van, mert ha a neves cseh-morva pedagógus munkáinak újabb kiadásait veszi kézbe, más fordítással találkozhat. Az 1962-ben, majd 1970-ben megjelent *Comenius Magyarországon* című kötetben ugyanis Ollé István a következőképpen ültette át a szöveget magyarra: „[...] *másokra nem várva kezdjétek meg Istennek és iskoláitok megjavításának ezt a munkáját. Más iskolákénál előbb ennek a Rákóczi Iskolának a megújítását, hogy a többieknek ez szolgáljon mintául, mint a tehetségek igazi köszörűköve* [...]”.⁶ Ugyanezt a fordítást vette át a *Bibliotheca Comeniana* kiadványsorozat, amelynek II. kötetében látott napvilágot Comenius beköszöntő beszéde.⁷ A kérdés eldöntéséhez kézbe kell vennünk a szöveg eredeti, latin nyelvű kiadását, amely 1651-ben jelent meg Sárospatakon.⁸ Ebben pedig a „*Rakocianum Atheneum*” kifejezés szerepel.⁹

A „*Bodrogszati Athén*” jelzős szerkezet tárgyalása előtt tisztázni szükséges az „*Athén*” és az „*Athenaeum*” közötti összefüggést, mert csak így válik érthetővé Comenius szóhasználata. Pallasz Athéné istennő a görög mitológiában Zeusz leánya, a bölcsesség és a győztes háborúk istennője, aki oltalmazza a jogot és a művészeteket. Ezen túlmenően általában védőistene a görögöknek, különösen Athén városállamnak, amely róla kapta

⁴ COMENIUS, „A lelki tehetségek kiműveléséről. Második, befejező közlemény”. Ford. GULYÁS József, *Magyar Paedagogia*, 39. évf. (1930): 142.

⁵ SZOMBATHI János, GULYÁS József és SZINYEI Gerzson, *A sárospataki főiskola története* (Sárospatak: Sárospataki Irodalmi Kör, 1919), 109.

⁶ *Comenius Magyarországon*, szerk. KOVÁCS Endre (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962), 102.

⁷ *Bibliotheca Comeniana II.* szerk. FÖLDY Ferenc és CSORBA Csaba (Sárospatak: Magyar Comenius Társaság, 1988), 33.

⁸ *Régi magyarországi nyomtatványok, 3. kötet 1636–1655*, szerk. HELTAY János (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 606–607.

⁹ Érdekességként megemlíthjük, hogy a latin nyelvű eredeti szöveg Trattner Máté-féle 1791-es kiadásában csak az Athenaeum szó szerepel, a Rákóczi nem. A 18. század végének politikai viszonyai között alighanem kockázatosnak tűnt a Habsburgok szempontjából rebellis politikus nevének említése. Köszönöm Dienes Dénes tájékoztatását az 1651-es és az 1791-es kiadásról.

a nevét.¹⁰ Az istennőre utaló *Athenaeum* szó jelentését – eltekintve a folyóiratcímként vagy cégnevként történő alkalmazásoktól – a *Magyar Nagylexikon* három kategóriába sorolja: egyrészt Athéné istennő szent helyeinek és templomainak elnevezése; másrészt az ókori Róma nyilvános akadémiája, amelyet Hadrianus császár alapított a hasonló athéni iskola mintájára; s végül általában – az újkortól kezdődően – tudományos és oktatási intézmények megnevezése.¹¹ Nyilvánvaló, hogy Comenius Sárospatak esetében az utóbbi értelemben használta.

A „*Bodrogszparti Athén*” szóösszetétel első alkalommal 1877-ben bukkan fel a sajtóban. Akkoriban komoly vita folyt a pataki jogakadémia Miskolcra történő áthelyezésének szükségességéről. Ebben a polémiaiban szólalt meg Kun Pál sárospataki gimnáziumi tanár, aki a *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap* március 11-ei számában megjelent *Miről van szó?* című cikkében a megélhetési költségeket összehasonlítva a következőket írta:

„Az is komoly kérdés, vajon az a pataki jogtanár akinek az évi fizetése most 1200 forint és 200 frt lakbér, miképpen élhet meg ezen csekély összegből olyan kulcsos városban, amilyen őt Patakhoz képest Miskolc? Nos hát lássuk: Patakon jelenleg 2 jogtanár kap a kollégiumtól szállást és pedig egy-egy úr 180 forintért. Miskolcon fizetne, nem ugyan egy házért, mert hát az város, hanem csinos, tisztességes lakásért 200 forintot. Ami pedig a piacot illeti, Miskolc sokkal olcsóbb város nemcsak Pataknál, hanem S.-A.-Ujhelynél, amely pedig amannál olcsóbb. A fűtés Miskolcon aránytalanul kevesebb kiadást igényel, minthogy a város európai módra el van látva olcsó kőszénnel és ahoz való kőszén kályhakkal. Ahol tehát a lakás nem drágább, ahol a piac és fűtés olcsóbb, ott az 1400 forintból legalábbis éppen úgy meg lehet élni, mint a Bodrogszparti Athénben.”¹²

Mielőtt elhamarkodottan értékelnénk a jelzős szerkezetet, érdemes rápillantani egy másik vitacikkre, amelyet Tóth Dániel tett közzé a lap április 8-ai számában, s amelyben Ballagi Géza jogászprofesszor és Kun Pál írásaira reflektált a következőképpen:

„Vesse össze bárki is B. úrnak a pataki alma mater irányában elmondott édes ömlengéseit, hűségesküit, a »Prot. Egyh. és Isk. Lap« 10-dik számában »Miről van szó?« cím alatt kijött s K. P. által írott cikkel, hol a »bodrogszparti Athén« a legmetszőbb gúny tárgyává tétetik; vesse össze a két cikket: s risum teneat.”¹³

¹⁰ Vojtech ZAMAROVSKÝ, *Istenek és hősök a görög-római mondavilágban* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1970), 92–93.; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1968), 103–113.

¹¹ *Magyar Nagylexikon*, 2. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 534.

¹² KUN Pál, „Miről van szó?”, *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap*, 20. évf. 10. sz. (1877. március 11.): 298. hasáb. Köszönöm Kovács Áronnak, hogy a cikkre felhívta a figyelmem.

¹³ TÓTH Dániel, „Észrevételek Dr. Ballagi Géza »A sárospataki jogakadémia és a sajtó« című cikkére”, *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap*, 20. évf. 14. sz. (1877. április 8.): 428. hasáb (*risum teneat* = megállnád-e nevetés nélkül?).

Látható, hogy a „*Bodroghparti Athén*”-t a szerző gúnyos megjegyzésként értelmezi. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a jelzős szerkezet a sajtóban ezután két évtizedig nem bukkant fel.

A következő előfordulás viszont már pozitív jelleget kapott, s a továbbiakban ez vált uralkodóvá. A *Sárospataki Lapok* 1897. február 8-ai számában jelent meg Radácsi György teológiai tanár nekrológja Ujlaky István jogászról, a következő kezdőmondat-tal: „*Itt született a boldogult a bodroghparti Athenaeiben 1842. május 3-ikán.*”¹⁴ Látható, hogy a kifejezést a szerző a város neve helyett, annak szinonimájaként alkalmazta. Ezzel szemben Dongó Gyárfás Géza az általa alapított, szerkesztett és jórészt általa is írt *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez* című folyóiratában a fogalmat iskolavárosi jelzőként használta: „*Bizonyára csak kevesen tudják, pedig igen jellemző, hogy Sárospatakot, ezt a mi »Bodroghparti Athén«-ünket, valamikor folyamparti városnak is neveztek, görögösen így: Potamopolis.*”¹⁵ A sajtóban ezután kizárólag e kétféle megközelítés valamelyikével találkozunk.

A pataki kollégium idővel tudomásul vette új jelzőjét. Az iskola értesítőjében első alkalommal 1930-ban bukkant fel, Janka Károly főiskolai lelkészi gondnoknak az Angol Internátus alapkövetételekor, 1930. szeptember 10-én elhangzott beszédében, ekképpen:

„[...] a felelősségnek a súlyával állunk mi magunk is ez előtt az épülő otthon előtt és kérjük az örökkévaló Istent, hogy adjon nekünk időt, alkalmat és erőt a modern iskolai nevelés ez első szakaszának tető alá hozására [...] Ő hintse áldását e városra, az ősi vármegyére, hogy árásszon rájuk fényt ezután is a nagy ősök Bodroghparti Athénje.”¹⁶

Ehhez képest *A pataki diákvilág anekdotakincse* I. kötetében már 1927-ben megjelent a kifejezés: „*Kacsóh Pongrác, a kitűnő magyar komponista, a »János vitéz« című világot bejárt daljáték szerzője, 1911 nyarán mint közoktatásügyi kormánybiztos látogatta meg a »bodroghparti Athén«-t.*”¹⁷

A kifejezés sorsa 1952, a Sárospataki Református Kollégium mint intézmény megszüntetése után két irányban alakult tovább. Egyrészt az államosított gimnázium a comeniusi eredetű Rákóczi-Athenaeumra hivatkozva lett Rákóczi Gimnázium, amely – felvállalva a jogfolytonosságot – 1956 tavaszán megünnepelte fennállásának 425.

¹⁴ „Necrolog. Ujlaky István 1842–1897”, *Sárospataki Lapok*, 16. évf. 6. sz. (1897. február 8.): 91. Kötetben: RADÁCSI György, *Emlékjelek, bizonyságok. Összeüjtött dolgozatok*. I. kötet (Sárospatak, 1906), 175. Balassa Iván ez utóbbi közlést vélte a jelzős szerkezet első megjelenésének: BALASSA Iván, *Sárospatak történeti helyrajza...*, 31.

¹⁵ „A szerkesztő postája. Potamopolis), *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*, 9. évf. 3. sz. (1903): 96.

¹⁶ *A sárospataki ref. főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1930–31-ik iskolai évről*. Összeállították: Dr. VASADY Béla akadémiai és ELEKES Imre gymn. igazgató. LXXV. évfolyam. (Sárospatak, 1932), 23.

¹⁷ *A pataki diákvilág anekdotakincse*. I. kötet. KOMÁROMI János közreműködésével szerkesztette PANKA Károly. (Budapest: Sárospataki Diákok Országos Szövetsége, 1927), 227.

évfordulóját.¹⁸ Ugyanakkor az esemény alkalmából megjelent iskolatörténeti áttekintésben sem a „református”, sem az „egyház” szó nem fordult elő! A névváltozásról pedig az alábbiakat olvashatjuk:

„Teljesen új fejezetet nyitott az ősi kollégium életében az 1952-es esztendő, amikor a magyar dolgozó nép állama átvette az iskolát, és azóta államunk viseli annak anyagi gondjait, irányítja szellemi tevékenységét. Ezzel gimnáziumunk a magyar nép tulajdonává lett, azé a népé, amely évszázadokon át fenntartotta, s amelynek fiait az iskola a társadalmi viszonyokhoz képest a leghaladottabb világnézettel vértette fel, bőséges ismeretanyagot adott számukra, s nevelte őket a haza és az emberiség szolgálatára. Ekkor kapta a Rákócziak iskolája hivatalosan is a Rákóczi Gimnázium nevet.”¹⁹

Ugyanezt a narratívát erősítette meg Dobay Béla gimnáziumi tanár az iskola fennállásának 450. évfordulója alkalmából megjelent jubileumi évkönyvben: *„A gimnázium – a nem hivatalosan régóta Rákóczi-Athenaeumnak hívott kollégium jogutóda – hivatalosan is felvette a Rákóczi nevet.”*²⁰

A fogalom széles körben elterjedt használatát jól szemléltetik szépirodalmi előfordulásai, mint például Király Zoltán 1958-as Üzenet a határon túlra, vagy E. Kovács Kálmán 1985-ös *Halotti beszéd* című versei.²¹ Szigeti Ferenc – H. Bathó János *Bodrog partján van egy város...* kezdetű diákdalát éneklük a ballagó gimnazisták és az öregdiák találkozók résztvevői, a tanítóképzősöknek pedig E. Kovács Kálmán és Bolvári Zoltán írta-szerzte a *Pataki diákok dala* című, *Sárospatak, te Bodrogszéli Athén...* kezdetű dalt.²²

A *„Bodrogszéli Athén”* mind a mai napig Sárospatak legismertebb és legtöbbet használt iskolavárosi jelzője.

Magyar Cambridge

A neveléstörténetben Cambridge etalonnak számít, a város neve egybeforrt az ott működő egyetemmel. Az 1209-ben létesült intézményt a pápa 1318-ban ismerte el *studium generale*-ként, fejlődése 1502-től, a teológiai tanszék létrejöttétől indult meg. Itt volt

¹⁸ BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, „Konszolidált hagyomány. Iskolaalapítási évfordulós ünnepségek Sárospatakon, 1956–57”, *Sárospataki Füzetek*, 17. évf. 3. sz. (2013), 105–109.

¹⁹ 425 éves a sárospataki Rákóczi Gimnázium (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1956), 10.

²⁰ *A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve*, szerk. DOBAY Béla (Sárospatak, 1981), 29. o.

²¹ KIRÁLY Zoltán, *Angyal kürtje. Válogatott versek négy évtized terméséből* (Budapest: Litea Könyvszalon, 1998), 80.; E. KOVÁCS Kálmán, *Pataki háztetők alatt* (Sárospatak: Sárospataki Városszépítő Egyesület, é. n. [1985]), 6.

²² A diákdalok kottáit lásd: KÖDÖBÖCZ József, *Sárospatak a magyar művelődés történetében* (Sárospatak: Sárospatak Város Polgármesteri Hivatala, 1991), Képmelléklet, 72. és 74. kép.

professzor többek között Newton, Maxwell, Rutherford, Darwin és Keynes.²³ Aligha meglepő, hogy Cambridge-t – és persze a vetélytárs Oxfordot – az idők folyamán sokan és sok helyütt emlegették mintaként.

Sárospatakon – a nyomtatott iskolai értesítők szerint – először az 1904/05. évi tanévről hangzott el Cambridge neve. Székely György akadémiai és közgazgató éves jelentésében a következőket mondta:

„A sárospataki főiskolának mint a szegények iskolájának nagy socialis hivatását mélyen érzem és lelkesen tudom méltányolni, de engedelmet kérek: azt nem tudom megérteni, hogy miért kellene Sárospataknak éppen csak a szegények iskolájának lennie és miért nem lehetne Cambridge, Heidelberg avagy Jéna.”²⁴

Látható, hogy ebben az összefüggésben Cambridge mint általános példa szerepelt. A változás e tekintetben a század húszas éveire és gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter személyéhez köthető. Az első világháború után ugyanis jelentősen visszaesett Sárospatak regionális vezető szerepe. Ebben a beiskolázási vonzáskörzet trianoni határok miatti elvesztése ugyanúgy szerepet játszott, mint a Debrecenben megnyílt tudományegyetem hallgatókat elszívó hatása. Utóbbi közvetlenül befolyásolta a jogakadémia 1923-as bezárását. A pataki iskola szinte tetszhalott állapotba került, ahogy az akkor itt diákoskodó Képes Géza fogalmazott *Az álomba hullt város* című versében: „Patak – a hírhedt húszas évek. / Ki e kisvárosba tévedt, / megtorpanva hátrahőköl / a megdermedett időtől.”²⁵

A szorongatott helyzetben az iskolafenntartó Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Sárospataki Református Főiskola vezetői segítséget kértek Klebelsberg Kunó kultuszminisztertől, akinek kultúrpolitikai koncepciójában a nyugati nyelvek megismertetése kiemelt helyen állt, s e célból három bázisintézményt kívánt létrehozni. Az angol nyelv oktatására a sárospataki, a franciáéra a gödöllői premontrei, az olaszéra pedig a pannonthalmi bencés gimnáziumot szemelte ki. Ezek közül elsőként a sárospataki Angol Internátus nyitotta meg kapuit – mai szóval „zöldmezős” beruházként –, a Református Kollégium 1931-es négy századik alapítási évfordulóján.

Klebelsberg a fejlesztések előkészítése céljából első alkalommal 1928-ban látogatott Sárospatakra. Az eseményről szóló tudósítást a *Pesti Napló* június 14-ei száma a 2. oldalon hozta *Sárospatak – a magyar Cambridge. Klebelsberg kultuszminiszter Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen* címmel. A cikk kiemelte:

²³ Vö. *Britannica Hungarica Nagylexikon*, 4. kötet, főszerk. NÁDORI Artlla (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012), 238–239.

²⁴ *A sárospataki ev. ref. főiskola theol. akadémiai és főgimnáziumi értesítője az 1904–1905. iskolai évről*. Összeállították: Dr. SZÉKELY György akadémiai és Dr. RÁCZ Lajos gimn. igazgatók. XLIX. évfolyam (Sárospatak, 1905), 42.

²⁵ KÉPES Géza, *A pataki diák* (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1989), 47.

„Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter szerdán [...] Sárospatakra érkezett, ahol ünnepélyesen fogadták. A kultuszminiszter és kísérete [...] fontos tárgyalásokat folytatott a kollégium vezetőségével. A kollégium ugyanis internátust óhajt építeni és ehhez kérte a miniszter támogatását. A kultuszminiszter kedvező ígéretet tett, egyben megjegyezte, hogy szeretné, ha Sárospatakról indulna ki az az országos mozgalom, amely Csonka-Magyarországot kapcsolatba hozná Európa hatalmas protestáns államaival. Szeretné, ha Sárospatak volna a magyar Cambridge.”²⁶

Ennek nyomán a Miskolcon megjelenő *Reggeli Hírlap* ugyancsak *Magyar Cambridge* címmel tudósított a címoldalon, s az alábbiak szerint számolt be az eseményekről:

„Klebelsberg kultuszminiszter látogatása [...] Sárospatakon, egyszerre nyüzsgő életet teremtett és izmos reményeket keltett életre. Amióta Magyarországon fellelős kormány van, kultuszminiszter először tette be lábát a protestáns kultúra egyik hajdan megdönthetetlen és világhíres székvárába. A politikai erőviszonyok okos kiegyensúlyozási törekvését lehetne talán felfedezni abban, hogy a katolikus Klebelsberg Kunó gróf az első kultuszminiszter, aki felismerte azt a veszedelmet, amely a református sárospataki főiskola további sorvadásával jelentkezhetik. [...] Azt a kijelentést tette a [...], hogy Sárospatakából egy magyar Cambridge-t kell teremteni, amely kiinduló pontja, tiszta vizű forrása legyen a magyar protestáns kultúrának. [...] Mindenesetre a miniszter kijelentéséből leszűrődik a college-rendszerre vonatkozó kívánsága, ez pedig semmi mást nem jelent, mint a tanulók bentlakási rendszerét, az internátusi jelleget [...] ez a kultuskormány részéről megígért, sőt felajánlott anyagi támogatás, amelyben részesíteni fogja úgy a sárospataki kollégiumot, mint a sárospataki tanítóképzőt [...]”²⁷

A tudósítás a 7. oldalon *Klebelsberg kultuszminiszter látogatása Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen* címmel folytatódott, eyebekek mellett az alábbi sorokkal:

„Sárospatakon felmerült az a terv, hogy a kollégiumi internátust az angol kolézs-rendszer [azaz: college – BTG] alapján alakítsák át, illetőleg építsék meg. Ennek a nagyszerű gondolatnak felvetője Farkas Géza²⁸ királyi kamarás, országgyűlési képviselő volt, aki Sárospatak kulturális légkörében mindazokat a kritériumokat feltalálni vélte, amik Cambridge-t olyan világhírű és egészen sajátos struktúrájú főiskolává tették. A kultuszminiszter teljes mértékben osztotta Farkas Géza

²⁶ „Sárospatak – a magyar Cambridge. Klebelsberg kultuszminiszter Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen”, *Pesti Napló*, 79. évf. 133. sz. (1928. június 14.): 2.

²⁷ „Magyar Cambridge”, *Reggeli Hírlap, Miskolc*, XXXVII. évf. 133. sz. (1928. június 14.): 1.

²⁸ Farkasfalvi Farkas Gézát később, 1932-ben, a Tiszáninneni Református Egyházkerület, egyben a Sárospataki Református Főiskola világi főgondnokává választották.

felfogását és kijelentette, hogy Sárospatakat református főiskolai központtá kell tenni és a maga részéről mindent megígért, hogy az itteni internátusban a kolézs-rendszer a legtekélyesebben kialakulhasson. A kultuszminiszter kijelentette, hogy amiképen a római katolikus iskolákban a latin kultúra kimélyítését kívánja, éppúgy szeretné, ha Sárospatakon az angolszáz protestáns kultúrát ápolnák, illetőleg innen teremtenék meg a szoros és elválaszthatatlan kapcsolatot a külföld nagy protestáns államaival. Farkas Géza királyi kamarás az ebéd után is hosszasan beszélt erről a témáról Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszterrel, aki a tervhez ismét a legnagyobb támogatását adta, úgy, hogy a kultuszminiszter látogatása protestáns körökben is a legnagyobb örömet, meglelégedést és megnyugvást kellett.

²⁹

A sajtó ettől kezdve a „*magyar Cambridge*” kifejezést Sárospatak állandó jelzőjeként használta. Érdekes ugyanakkor, hogy az iskola értesítőiben nem találkozunk vele. Mindenesetre a miniszteri szándékot tényleges megvalósulás követte: a Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumának 1931-ben megnyílt angol tagozata és a bentlakást biztosító Angol Internátus a két világháború közötti klebelsbergi oktatáspolitikai koncepció egyik sikerévé vált. Az Angol Internátus az általa biztosított magas szintű oktatási kínálattal (nyelvtanárok, angol anyanyelvű lektorok, nevelőtanárok, sporttanárok, teológus felügyelők), közművelődési és sportlehetőségekkel (könyvtár, saját diákújság [*College News*]), diákszínjátszás, vívóterem, teniszpálya, jégpálya, csónakház) és kényelmi funkciókkal (központi fűtés, fürdő, étterem) fokozott népszerűségnek örvendett, s hamarosan szükségessé tette az eredetileg 80 főre tervezett intézmény 1939-től 110, 1941-től 137 férőhelyesre bővítését. A „*magyar Cambridge*” jelző annyiban feltétlenül valósággá vált, hogy a Patakon kiadott kétnyelvű érettségi bizonyítványt az angliai és skóciai egyetemek elismerték és beiratkozási feltételként elfogadták.³⁰

Klebelsberg sárospataki iskolafejlesztési koncepciója nem csupán az angol oktatás elindításában merült ki. Anyagi támogatásának köszönhetően Patakon számos új kezdeményezés elindult. 1929-ben második emeletet húztak a gimnázium épületére és ebben az évben ismét egyházi kezelésbe került a hatvan évvel azelőtt államosított tanítóképző. 1931-ben megkezdte működését a teológiai akadémia faluszeminárium, 1935-ben a gimnáziumban tehetségkutató mozgalom indult, 1936-ban létrejött a népfőiskola, 1938-ban megnyílt a 40 fős Humán Internátus. Eközben olyan, többségükben

²⁹ „Klebelsberg kultuszminiszter látogatása Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen”, *Reggeli Hírlap, Miskolc*, XXXVII. évf. 133. sz. (1928. június 14.), 7.

³⁰ A kérdésköről lásd: MALLER Sándor, *Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon* (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1998); KÉZI Erzsébet, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció (A sárospataki Angol Internátus). Eötvös József Könyvkiadó* (Budapest: Eötvös Kiadó, 2004); BARTA Róbert, „Klebelsberg Kunó és a sárospataki Angol Internátus”, *Gerundium* 9., 3. sz. (2018): 84–101.; TÖZSÉR Zoltán, „Nyugat-európai orientációjú oktatáspolitikai a két világháború között. A sárospataki Angol Internátus és a pannonhalmi olasz gimnázium”, *Zempléni Múzsza*, XII. évf. 3. sz. (2012): 21–31.

pataki diákmúlttal rendelkező fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok ismerete mellett a század új értékeit képviselték, s tanulmányaikat a pataki kollégium ösztöndíjával Eötvös-kollégistaként, illetve külföldön végezték.

Az angol nyelvoktatás Sárospatakon az ismert politikai változások miatt 1950-re megszűnt. Az 1952-ben államosított és Rákóczi Gimnázium néven tovább működő iskolában az angol nyelvet egy évtizedig csak ún. „rendkívüli tárgyként” oktatták, majd 1962 szeptemberében újraindulhatott a heti 5 tanórás angol tagozat. 1964-ben az intézmény csatlakozott az UNESCO-asszociált iskolák hálózatához, és ennek is köszönhetően 1966 szeptemberében országos beiskolázású speciális angol tagozat indult, heti 12 nyelvórával.³¹ Végül, a „magyar Cambridge” kései utórezgéseként, az 1987/88. tanévben megkezdődött az öt évfolyamos, magyar–angol két tannyelvű oktatás, amely az 1990-től ismét a Sárospataki Református Kollégium keretében működő gimnáziumban máig él.³²

S hogy a Sárospatak–Cambridge kapcsolat a 20. század második felében se merüljön feledésbe, arról Vas István gondoskodott. Az angol irodalom hazai közreadásában kiemelkedő szerepet játszó költő-műfordító 1959-ben írott és a következő évben megjelent *Cambridge-i elégia* című verse ugyanis a következőképpen kezdődik: „Az íves boltozat alatt, / A legyező-gótika alatt, / Eszembe jutott Sárospatak, / Nem is tudom, miért.”³³

Napjainkban Cambridge neve Sárospatakon nem nyelvoktatási összefüggésben, hanem a 2021-ben létesült Tokaj-Hegyalja Egyetem kapcsán bukkant fel. Wáberer György, az egyetemet fenntartó alapítvány kuratóriumi elnöke a 2024/25-ös tanévnitón arról beszélt, hogy az egyetemet „belátható időn belül Cambridge-hez mérhető nemzetközi jelentőségű tudásközponttá” kívánják fejleszteni.³⁴

Hegyalja Helikonja

A Helikon-hegység a görög mitológia szerint Apollón isten és a Múzsák kedvelt tartózkodási helye. Maga a szó „füzfák hegyét” jelent.³⁵ A kifejezés a magyar irodalomban a magaskultúra szinonimájává vált, és elsősorban Keszthely nevéhez kapcsolódik. Berzsenyi Dániel az 1799 körül keletkezett *Keszthely* című költeményében a települést

³¹ *A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve*, 62–63, 159–160.; GONDA Zsuzsanna, „Emlékek a Sárospataki Rákóczi Gimnázium speciális angol tagozatáról”, in *Comenius és a tehetség*, szerk. Kováts Dániel, Bibliotheca Comeniana XXI. (Sárospatak: Magyar Comenius Társaság, 2019), 175–180.

³² A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve 1990–1996, szerk. SINKÓNÉ TÓTH Zsuzsanna (Sárospatak, 1996), 22–24.

³³ Vas István, „Rapszódia egy őszi kertben”, in *Versek és úti jegyzetek* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1960), 101.

³⁴ „Az egyetem segít a városnak”, *Helyi Krónika közéleti magazin, Sátoraljaújhely*, XXXI. évf. 8. sz. (2024): 3.

³⁵ KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 583.; ZAMAROVSKÝ, *Istenek és hősök...*, 330.

Helikonnak nevezte: „*Itt, a' Keszthelyi zöld parton emelkedik/A' csendes Helicon. [...]*”³⁶ E másfél sor jelentősége később nyert értelmet, amikor Berzsényi 1816 novemberében elküldte verseinek második kiadását a Georgikon-alapító Festetics György grófnak, aki – magáévá téve az iskolavárosi jelzőt – kidolgoztatta a Helikoni Ünnepségek programját. A névválasztással a főúr Keszthelyt mint új Helikont kívánta bevezetni a magyar irodalmi köztudatba, amelyhez jó alapot szolgáltatott, hogy saját szabadkőműves neve Bruder Heliconus volt. A diákok, zeneiskolások és neves költők, írók részvételével tartott irodalmi és művészeti versengésre 1817–1819 folyamán öt alkalommal sor került, majd Festetics halála véget vetett a kezdeményezésnek.³⁷ A program felújítására 1921-ben és 1932-ben eredménytelen kísérletet tettek,³⁸ végül 1958-tól elindulhatott a Helikon Diáknapi, amely hamarosan a KISZ által felkarolt Országos Diáknapi részévé vált, s az 1980-as évek második felében azzal együtt elhalt. A rendszerváltozás után Keszthely városa újraindította a programsorozatot, amely azóta sikeresen működik.³⁹

A „*Helikon*” magasztossága Csokonai Vitéz Mihályt is megihlette, a verseiben a szó közel húsz alkalommal szerepel.⁴⁰ Tudvalevő, hogy a költő egy tanévig pataki diák volt, Kövy Sándor professzorhoz érkezett jogot hallgatni. 1795. december 22-én lépett be a kollégiumba, ám az előadásokat eléggé rendszertelenül látogatta. A diákok között viszont vidám, társasági alakként mozgott, és számos verset írt Patakon. 1796. július 12-én hagyta el a várost, később többször visszatért a vidékre. A „*Hegyalja Helikonja*” kifejezés az 1800. július 25-én Miskolcon írt, *A' Szépség' ereje a' bajnoki szíven* című költeményében szerepel, az alábbiak szerint:

„*Most jöjj velem.*” – *E' szavára*
Elhagyák a' patakot,
És béindúlnak Zsoltzára
Hol az a' VAY lakott,

Ki hajdan mint Politikus
Tündöklött a' hazában,
Most mint egy magyar Attikus
Nagyobb önmön magában,

³⁶ Berzsényi Dániel összes művei, s. a. r. MERÉNYI Oszkár (Budapest Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 28.

³⁷ Vö. KURUCZ György, *Keszthely gróffa Festetics György* (Budapest: Corvina Kiadó, 2013), 289–295.; VÁCZY János, „A keszthelyi Helikon”, *Budapesti Szemle*, CXXIII. kötet, 345. sz. (1905): 321–353.; CSÉBY Géza, „A Keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig”, in SZABOLCS András, *Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen* (Nagykanizsa: Czupi Kiadó, 1998), 9–26. (<http://www.csebygeza.hu/esszek/>).

³⁸ CSÉBY Géza, „Három Helikon”, <https://berzsényi.org/hirek/cseby-geza-harom-helikon/>.

³⁹ „Az idén 200 éves Helikoni Ünnepségek rövid története”, <https://berzsényi.org/hirek/az-iden-200-eves-helikoni-unnepsenek-rovid-tortenete/>.

⁴⁰ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei I. Költemények*. Szerk. és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

*Kinek szárnya alá vonja
A magyar Pindus magát,
A' Hegyallya' Helikonja
Úgy nézi mint tsillagát. – –⁴¹*

A vers háttere a következő: Vay József (1750–1821) nagybirtokos, 1790–91-es országgyűlési követ, a Tiszáninneni Református Egyházkerület és a pataki kollégium főgondnoka családjában esküvőt tartottak. Vay leánya, Johanna (azaz Jeanette) egybekelt az egykori debreceni diák Borbély Gábor földbirtokossal. Csokonai mint közeli jó barát alkalmi verssel köszöntötte őket, amellyel egyúttal leróttta tiszteletét a közmegebecsülésnek örvendő politikus előtt is, talán pártfogó támogatást remélve tőle versei kiadásához. Csokonai a költeményt Debrecenben ki is nyomatta és selyembe kötve 1800. szeptember 18-án elküldte „*A Szép Jeanette*”-nek (ez a vers alcíme). Ez a kis kötet volt Csokonai első könyv alakban megjelent műve.⁴²

Harsányi István irodalomtörténész az 1922-ben megjelent *Csokonai és Sárospatak* című munkájában azt állította, hogy a „*Helikon*” kifejezés Sárospatakkel összefüggésben egy másik Csokonai-versben is megtalálható. *A vízital vagyis Vinum acuit Ingenium. – Paradoxum* című költemény 1796-ban a pozsonyi *Diétai Magyar Múzsában* látott napvilágot, az alábbi sorokkal: „[...] *Lésznek ezután is, lesznek tán valakik, / Kikben szánakozó lélek s torok lakik, / Kiket a borral telt magyar Hélikonnak / Hegye felé édes vágyódások vonnak; / Kikkel a Noétól béplántált Hegyközön / Bárkát vagyis borkát rakat a bor-özön. [...]*”⁴³ Harsányi szerint „*a borral telt magyar Hélikon*” Sárospatak városát jelenti.⁴⁴ Ugyanezt a véleményt vette át Hegyaljai Kiss Géza 1931-ben megjelent cikkében.⁴⁵ Ám az újabb kutatások tisztázták, hogy a versben szereplő Hegyköz nem a zempléni, hanem az érmelléki Hegyközt jelenti – a versben két Bihar megyei település neve is szerepel –, amely szintén borvidék, sőt a debreceni diákok egyik korabeli szüretelőhelye volt. A költemény keletkezési idejét Juhász Géza már 1955-ben 1794-re tette,⁴⁶ ami kizárja a sárospataki keletkezést, és az 1992-es kritikai kiadás ez utóbbi álláspontot támasztja alá.⁴⁷ Az irodalmi köztudatban azonban évtizedekig a Harsányi-közlés dominált.

Megállapíthatjuk tehát, hogy – Berzsenyi Keszthelyre vonatkozó, Csokonaival szinte egy időben írott minősítésével ellentétben – a Sárospatakot méltató „*Hegyalja Helikonja*”-t

⁴¹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 5. 1800–1805*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 27.

⁴² Uo. 388–390.; SZILÁGYI Ferenc, „Csokonai Borsodban és a Hegyalján”, *Napjaink*, X. évf. 8. sz. (1971): 2.

⁴³ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 3. 1794–1796*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 107. (a vers alcíme: *Vinum acuit Ingenium – Paradoxum* = A bor élesíti az elmét – Paradoxon).

⁴⁴ HARSÁNYI István, „Csokonai Sárospatakon”, *A Sárospataki Hírlap füzetek*, 10. sz. (1922): 13–14.

⁴⁵ HEGYALJAI KISS Géza, „Csokonai jogász éve Sárospatakon”, *Pesti Hírlap Vasárnapja* (1931. június 7.): 30.

⁴⁶ *Csokonai Vitéz Mihály elegyes poétai munkái, melyeket mint debretzeni deák írt: 1789–1795*, szerk. JUHÁSZ Géza (Debrecen, 1955), 313.

⁴⁷ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 3. 1794–1796*, 574.

sem a kortársak, sem az utókor nem értékelték kellőképpen. A költő és a város viszonyát tárgyaló közlemények egy része – így Harsányi István már idézett munkája, Szilágyi Ferenc 1971-es és Martinák János 2005-ös tanulmányai – megemlíti a költői szóalkotást,⁴⁸ ezzel szemben Hegyaljai Kiss Géza 1931-es és Komáromy Sándor 1972-es írása nem.⁴⁹ A „*Hegyalja Helikonja*” kifejezésben rejlő figyelemfelkeltési lehetőség Sárospatak és iskolái számára máig kihasználatlan.

Tanulmányunkban három iskolavárosi jelző kialakulásának történetét vizsgáltuk. Bár eltérő időszakokban és háttérrel alakultak ki, a 20. század második felére a sárospataki gimnazisták számára mindegyikük ismert kifejezéssé vált. Bizonyítja ezt a Rákóczi Gimnázium diáklapja, a *Sárospataki Krónika* 1974. decemberi száma, amelyben rejtvényt-pályázatot hirdettek, az alábbiak szerint:

„SZÓSZALAGOKAT aggattak Sárospatakra a tisztelői. Meg is őrizte városunk: 1.) a »Bodrog-parti Athén«, 2.) a »magyar Cambridge«, 3.) a »forradalmak orosz-lánbarlangja«, 4.) a »magyar Pindus«, 5.) a »Hegyalja Helikonja« elnevezéseket. De tudja-e közületek valaki, hogy kitől (kiktől) és honnan származnak ezek a titulusok? Aki tudja, az válaszát – borítékolva – 1975. január 31-ig dobja be az erre a célra rendszeresített lépcsőházi postaládába. A helyes válaszok beküldői között értékes könyveket sorsolunk ki!”⁵⁰

A lap későbbi száma közölte a megfejtéseket:

„[...] most hozzuk az érdeklődők tudomására, hogy »Bodrog-parti Athén«-nak (homályba vesző eredet után) Móricz Zsigmond, a »magyar Cambridge«-nek az angol internátus építésének befejezése óta sok iskolabarát, legutóbb (Kíált Patak vára c. könyvében) Lázár István nevezte Sárospatakot. A »forradalmak orosz-lánbarlangja« kifejezést (XI. számú úti levélben) Petőfi alkalmazta lakhelyünkre. Csokonai emlegette környékünket és városunkat (A szépség ereje a bajnoki szíven c. versében) »magyar Pindus«-ként, »a Hegyalja Helikonja«-ként.”⁵¹

⁴⁸ HARSÁNYI, „Csokonai Sárospatakon”; SZILÁGYI, „Csokonai Borsodban és a Hegyalján”; MARTINÁK János, „Csokonai és Sárospatak”, *Zempléni Múzsá*, V. évf. 2. szám (2005): 29–38.

⁴⁹ HEGYALJAI KISS, „Csokonai jogász éve Sárospatakon”; KOMÁROMY Sándor, „Csokonai Sárospatakon”, *Borsodi Szemle*, 17. évf. 2. sz. (1972): 65–76.

⁵⁰ *Sárospataki Krónika*. A sárospataki Rákóczi Gimnázium KISZ-szervezetének lapja, VI. évf. 2. sz. (1974. december), 20.

⁵¹ *Sárospataki Krónika*. A sárospataki Rákóczi Gimnázium KISZ-szervezetének lapja, VI. évf. 4. sz. (1975. május), 20.

A művelődéstörténeti kvíz hasznosságát elismerve néhány megjegyzést szükséges fűznünk a megfejtésekhez. A „*Bodrogszati Athén*” eredetét fentebb bemutattuk, bizonyítva, hogy a kifejezést jóval az egykori pataki diák Móricz Zsigmond előtt, már a 19. században használták. (A lap minden bizonnyal Móricz 1930. május 11-ei sárospataki felolvasására utalt.⁵²) A „*magyar Cambridge*” említése szintén számos helyen fellelhető; ám hogy a rejtvény megjelenésekor valóban Lázár István 1974-ben kiadott könyve volt közülük a „legutóbbi”, azt nehéz megállapítani.⁵³ A „*forradalmak oroszlanbarlangja*” titulust valóban Petőfi használta,⁵⁴ de ez nem iskolavárosi jelző, így kívül esik tanulmányunk tárgyán. A két Csokonai-idézetről szintén volt szó, bár a Pindus (azaz: a Píndosz-hegység) és a Helikon között lényeges különbség, hogy utóbbi a Múzsák lakóhelye volt, így Sárospatakra relevánsan vonatkoztatható.

Végezetül egy gondolatmenet erejéig térjünk vissza a közlemény elején tárgyalt „*Athén*”, „*Athenaeum*” és „*Bodrogszati Athén*” kifejezések közötti kapcsolathoz. Leonyid Batkin *Az itáliai reneszánsz* című könyvének borítóján Raffaello *Athéni iskola* című, 1509-ben készült vatikáni freskója látható. Egyértelmű, hogy az „athéni iskola” ebben az összefüggésben az ókori intézményt és magát Raffaello művét egyaránt jelenti. Van azonban a címnek egy harmadik olvasata is, amelyet Batkin kötetének utószavában fejt ki. Véleménye szerint ugyanis Raffaello freskója nem más, mint a reneszánsz gondolkodás és életszemlélet, azaz a dialogizmus és a történetiség megtestesítője, hiszen a freskó szerkezetében, tartalmában és szimbólumrendszerében egyaránt tükrözi a reneszánsz alapvető vonásait.⁵⁵ Ha elfogadjuk ezt az összefüggést, akkor világossá válik, hogy az „athéni iskola”-ra utaló „*Bodrogszati Athén*” kifejezés sem csupán valamiféle szeretetteljes eposzi jelző, hanem a „*pataki iskola*” mint *intézmény*, mint *eszméi-pedagógiai közösség* („*pataki szellem*”) és mint sajátos *neveléstörténeti-kutatási-elemzési modell* szinonimája, amelynek vizsgálata egyedi, sőt egyedülálló neveléstörténeti összefüggések feltárására adhat lehetőséget.

⁵² Móricz a kéziratot azzal a kikötéssel helyezte el a sárospataki Nagykönyvtárban, hogy azt életében nem közölhetik. Emiatt a szöveg csak az író 1942. szeptember 5-én bekövetkezett halála után jelenhetett meg: „Móricz Zsigmond egykori pataki felolvasása”, *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, LVIII. évf. 1–2. sz. (1942. szeptember–október), 3–6. Kötetben: MÓRICZ ZSIGMOND, *Erkölcsei sarkantyú. Tanulmányok II.*, s. a. r. NAGY PÉTER (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 744–748.

⁵³ LÁZÁR ISTVÁN, *Kiált Patak vára* (Budapest Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 201.

⁵⁴ PETŐFI SÁNDOR, „Úti levelek Kerényi Frigyeshez. XI. levél”, in *Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése* (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 366.

⁵⁵ LEONYID BATKIN, *Az itáliai reneszánsz* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1986), 483–491.